

Πολυτροπικότητα και προπαγάνδα στα παιδικά εικονογραφημένα βιβλία της ναζιστικής Γερμανίας: Η περίπτωση του *Δηλητηριώδους Μανιταριού*

Φωτεινή Εγγλέζου

Συντονίστρια Εκπαιδευτικού Έργου ΠΕ70

fegglezou@yahoo.gr

Περίληψη

Η κειμενική πολυτροπικότητα ισοδυναμεί με σύνθεση και πρόσληψη νοημάτων, τα οποία συνάγονται από τη μείξη ποικίλων σημειώσεων εκτός από τη γλωσσική. Η πολυτροπική απόδοση μηνυμάτων αποδίδεται στα παιδικά βιβλία, κυρίως, με τη χρήση εικόνων που διευρύνουν, διευκρινίζουν, συμπληρώνουν ή ενδυναμώνουν τα γλωσσικά κειμενικά μηνύματα, τοποθετώντας πρόσωπα και δράσεις σε συγκεκριμένο κοινωνικο-πολιτικό και πολιτισμικό πλαίσιο, ενώ οδηγούν τις/τους μικρές/μικρούς αναγνώστριες/αναγνώστες στον σχηματισμό πολιτισμικών ταυτοτήτων. Αδιαμφισβήτητα, αυτή η διαδικασία δεν είναι πάντα αθώα. Για παράδειγμα, στη ναζιστική Γερμανία, η έκδοση παιδικών εικονογραφημένων βιβλίων, όπως του *Δηλητηριώδους Μανιταριού*, εξυπηρέτησε προπαγανδιστικούς σκοπούς, καλλιεργώντας τη ρητορική του μίσους και του αντισημιτισμού. Ο στόχος της παρούσας απόπειρας παρουσίασης των σημειώσεων που εμφανίζονται στο *Δηλητηριώδες Μανιτάρι* είναι διττός. Αφενός, επιδιώκεται, βάσει των θεωριών α) της κοινωνικής σημειωτικής του Halliday και β) της Γραμματικής Οπτικού Σχεδιασμού των Kress & Leeuwen, η ανάδειξη των γλωσσικών και οπτικών μεθόδων, με τις οποίες σφυρηλατούνται αρνητικά στερεότυπα κατά των Εβραίων, ενώ καλλιεργούνται ο ρατσισμός και ο εθνικισμός. Αφετέρου, επιδιώκεται η ευαισθητοποίηση των εκπαιδευτικών αναφορικά με την αξιοποίηση πολυτροπικών κειμένων στη διδακτική πράξη, με στόχο την καλλιέργεια του οπτικού και κριτικού γραμματισμού των μαθητών/τριών.

Λέξεις-κλειδιά: πολυτροπικότητα, εικονογραφημένα παιδικά βιβλία, οπτικός γραμματισμός, κριτικός γραμματισμός, *Δηλητηριώδες Μανιτάρι*, ρητορική μίσους.

1. Εισαγωγή

Η ανάγνωση εικονογραφημένων λογοτεχνικών βιβλίων ανακλά το ιστορικό, πολιτισμικό, ιδεολογικό και πολιτικό περιεχόμενο μιας εποχής. Επίσης, συντελεί στην κοινωνικοποίηση των νεαρών αναγνωστών, στη διαμόρφωση προσωπικών, πολιτισμικών και εθνικών ταυτοτήτων (Doughty & Thompson, 2011) αλλά και στην ανάπτυξη ζωτικών σχέσεων με την έννοια της διαφορετικότητας (Nativida de Pires, 2011: 253).

Η προαναφερθείσα δύναμη των εικονογραφημένων βιβλίων κρύβεται στη σύνθετη υπόστασή τους. Οι Nodelman & Reimer (2004: 12) παρατηρούν ότι κάθε εικονογραφημένο βιβλίο περιλαμβάνει «μία [ιστορία] που λέγεται με λέξεις, μία που υπονοείται από τις εικόνες και μία που απορρέει από τον συνδυασμό των άλλων δύο...».

Με τον συνδυασμό οπτικών και λεκτικών συμβόλων πρόσωπα και δράσεις τοποθετούνται σε ένα συγκεκριμένο κοινωνικο-πολιτικό και πολιτισμικό περιεχόμενο, διαμορφώνοντας την «πολιτισμική ταυτότητα και την πολυ-πολιτισμική ενημερότητα» (Jalongo, 2004: 8) των αναγνωστών. Ωστόσο, «κάθε ιδεολογία που μεταφέρεται από ένα εικονογραφημένο βιβλίο δεν είναι εξίσου αποδεκτή» (Nodelman, 1999: 73).

Η ιστορία αποδεικνύει ότι η προπαγάνδα, ως τεχνική που βασίζεται σε ψυχολογικούς μηχανισμούς, συναισθήματα, τάσεις, επιθυμίες και ανθρώπινες ανάγκες, ώστε να διαμορφώσει συγκεκριμένες απόψεις, στάσεις και συμπεριφορές προς ένα πρόσωπο, ομάδα, ζήτημα βάσει συγκεκριμένων (θεμιτών ή/και αθέμιτων) συμφερόντων και επιδιώξεων των

πομπών των μηνυμάτων (Ellul, 1973), είναι συνδεδεμένη με τη σκοτεινή πλευρά ακόμα και παιδικών εικονογραφημένων βιβλίων. Για παράδειγμα, το *Δηλητηριώδες Μανιτάρι* (*Der Giftpilz*) αποτελεί εξέχον δείγμα προπαγάνδας μίσους (Cunningham, 2002), το οποίο εξυπηρέτησε τους ναζιστικούς στόχους (1933-1945) και την προεργασία του Ολοκαυτώματος. Δημοσιεύτηκε το 1938 από τον Ιούλιο Στράιχερ στο περιοδικό *Der Stürmer* (*The Striker*), αντικατοπτρίζοντας την απάνθρωπη ιδεολογία των Χίτλερ, Γκαίμπελς και του Υπουργείου Λαϊκού Διαφωτισμού. Εικονογράφος, ο γνωστός ναζιστής Philipp Rupprecht ή, αλλιώς, Fips.

Το βιβλίο εκπροσωπεί μια πλειάδα αντίστοιχων βιβλίων προπαγάνδας (π.χ. *Μην Εμπιστεύεσαι ένα Βάτραχο στο Πράσινο Λιβάδι* της Elvira Bueger, 1937 κ.ά.). Στόχος του βιβλίου είναι η επέκταση και εξάπλωση του αντισημιτικού μύθου του Χίτλερ (Allen, 2003: 34) μέσα από την καλλιέργεια της ρητορικής της αποξένωσης, του μίσους, του ρατσισμού, του εθνικισμού (Rozzi, 2014: 104), του φανατισμού και των αντίστοιχων συναισθημάτων που επιφέρουν. «Αν η άρεια φυλή των Γερμανών θέλει να διατηρήσει την ενότητα και την καθαρότητά ως έθνος, τότε οι Εβραίοι αξίζει όχι μόνο «να εξοστρακιστούν και να δέχονται άσχημη συμπεριφορά» (Mills, 1999: 3), αλλά να εξοντωθούν.

Στόχος της παρούσας μελέτης είναι να αναδείξει το πώς «η σύνθεση επιμέρους σημειωτικών τρόπων, οι οποίοι επηρεάζονται και διαπλέκονται μεταξύ τους» (Στάμου, Τρανός, & Χατζησαββίδης, 2003: 667), οδηγεί στη διαστρέβλωση συνειδήσεων, ιδεών, πεποιθήσεων και στάσεων ανήλικων παιδιών και νέων, δημιουργώντας αρνητικά στερεότυπα για συγκεκριμένες εθνοτικές ομάδες, όπως για τους Εβραίους. Θεωρούμε ότι η διεξαγωγή αντίστοιχων μελετών στη διδακτική πράξη μπορεί να συμβάλει θετικά: α) στην καλλιέργεια του οπτικού και κριτικού γραμματισμού των μαθητών/τριών και β) στην καλλιέργεια μηχανισμών αναγνώρισης προπαγανδιστικών μηνυμάτων και αρνητικών εθνικών στερεοτύπων.

2. Συλλογή δεδομένων

Το *Δηλητηριώδες Μανιτάρι*, ως πολυτροπικό κείμενο, παρέχει ποικίλα δεδομένα προς διερεύνηση. Η παραγωγή και πρόσληψη των μηνυμάτων επιτυγχάνονται μέσω της μίξης ποικίλων σημειώσεων εκτός της γλωσσικής. Οι ιστορίες, οι εικόνες, τα χρώματα, η γραμματοσειρά των λεζάντων κ.ά. (Cope & Kalantzis, 2000; Kress, 2010; Χοντολίδου, 1999) δημιουργούν ποικίλες «αναγνωστικές οδούς» (Παπαδημητρίου, 2011: 50).

Η ανάγνωση του κειμένου βασίζεται σε δεκαεπτά αυτοτελείς, μικρές ιστορίες σχετικά με τους κινδύνους που εγκυμονεί η παρουσία των Εβραίων στη Γερμανία. Κάθε ιστορία έχει διακριτό τίτλο και τελειώνει με ένα επιμύθιο μίσους. Ο χωροχρόνος των διηγήσεων τοποθετείται στο ιστορικό παρόν των νεαρών Γερμανών αναγνωστών, στους χώρους όπου κινούνταν καθημερινά.

Η λεκτική διατύπωση των ιστοριών είναι σύντομη σε έκταση, απλή και ρεαλιστική. Όπως διακρίνεται στη γλωσσική ανάλυση που ακολουθεί, με εκφραστική λιτότητα και απλές συντακτικές δομές, περιγράφονται καθημερινές στιγμές ζωής (Τσιλιμένη, 2002: 38; Δελώνης, 1986: 126), οι οποίες αναδεικνύουν τον πανταχού παρόντα εβραϊκό κίνδυνο: στην κοινωνία (Εικόνα 1., 2., 3., 8., 9., 10., 12., 16.), τη θρησκεία (Εικόνα 4., 5., 13.), την οικονομία (Εικόνα 6., 7., 14.), την πολιτική (Εικόνα 15.), τη δικαιοσύνη (Εικόνα 11.) (Βλ. Παράρτημα).

Κάθε ιστορία συνοδεύεται από μία μεγάλη, παραλληλόγραμμη στατική εικόνα. Σύμβολα και συμβολισμοί διαχέονται στις δεκαοχτώ εικόνες (μαζί με το εξώφυλλο), διευκολύνοντας την κλιμακωτή διάρθρωση των γεγονότων, τα οποία παρουσιάζουν αρχή, μέση και τέλος. Με όρους του Roland Barthes (1977: 26) θα λέγαμε ότι το κείμενο βρίσκεται

σε συνεχή διάδραση με την εικόνα, «επιφορτίζοντάς την με πολιτισμικά, ηθικά ή φαντασιακά στοιχεία».

Επίσης, οι λεζάντες λειτουργούν ως αναγνωστικές οδοί. Τα απλά αφηγηματικά στοιχεία κάθε λεζάντας μετατρέπονται στο λεκτικό απόσπασμα της ρητορικής του μίσους, ενώ τονίζουν το γνωσιακό περιεχόμενο των εικόνων. Επιπλέον, η χρήση της μεσαιωνικής γοθτικής γραμματοσειράς δείχνει να τονίζει το ιδεολογικό φορτίο του κειμένου (Haenschen & Tamul, 2019) και μπορεί να συσχετιστεί με τη διασύνδεση της ιδεολογίας των Ναζί με την παράδοση και τη συζήτηση που διεξαγόταν τη δεκαετία του '30 σε πνευματικούς κύκλους της Γερμανίας σχετικά με την επιλογή επίσημης εθνικής γραμματοσειράς.

3. Μεθοδολογία

Για τη μελέτη της πολυτροπικής απόδοσης των μηνυμάτων του *Δηλητηριώδους Μανιταριού* χρησιμοποιήθηκαν: α) η Συστημική Λειτουργική Προσέγγιση της γλώσσας ή, αλλιώς, Κοινωνική Σημειωτική (Halliday, 1978) για τη γλωσσική ανάλυση. Η ΣΛΠ, ως θεωρητικό εργαλείο, δίνει τη δυνατότητα δόμησης νοημάτων μέσα από ενσυνείδητες, σαφείς επιλογές ορισμένων σημείων έναντι κάποιων άλλων (Halliday, 1978; Halliday, 1985: 53). Ειδικότερα, εξετάστηκαν οι: i) αναπαραστατική, ii) διαπροσωπική και iii) κειμενική μεταλειτουργία στον εξεταζόμενο λόγο. β) Για τη σημειωτική ανάλυση των εικόνων ακολουθήθηκε η Γραμματική του Οπτικού Σχεδιασμού των Kress και Leeuwen (1996), οι οποίοι υποστηρίζουν ότι αντίστοιχες μετα-λειτουργίες παρατηρούνται εξίσου στην οπτική επικοινωνία.

4. Ευρήματα γλωσσικής ανάλυσης κειμένου

Στην παρούσα ενότητα επιδιώκεται η ανάδειξη των τριών γλωσσικών μεταλειτουργιών του Halliday (1978) μέσα από την προπαγάνδα εναντίον των Εβραίων. Καταρχάς, αν η αναπαραστατική μετα-λειτουργία αποσκοπεί να αναδείξει πώς οι σημειωτικές επιλογές (οπτικές ή γραμματικές) συμβάλλουν στη συγκρότηση του κόσμου εντός και γύρω μας μέσα από βιωματικές και λογικο-σημαντικές σχέσεις (Halliday, 2003: 15-6), το *Δηλητηριώδες Μανιτάρι* αναπαράγει και υπηρετεί πιστά την ιδεολογική αναπαράσταση του Γκαίμπελς, ο οποίος υποστήριζε ότι οι Εβραίοι, ως παρασιτική ράτσα που τρέφεται σαν ένα βλαβερό μανιτάρι από τους πολιτισμούς υγιών αλλά αδαών ανθρώπων, πρέπει να ξεριζωθούν οριστικά (Goebbels, 1941). Το εξώφυλλο του βιβλίου, με την απεικόνιση των Εβραίων ως δηλητηριωδών μανιταριών, μοιάζει να μυεί, εξ αρχής, τους αναγνώστες στην παραπάνω λογική πλάνη (fallacy), η οποία, παρότι ακολουθεί τη δομή ενός παραγωγικού συλλογισμού, βασίζεται στο επιχειρηματολογικό σχήμα της ψευδούς αναλογίας (false analogy). Ακολουθεί η δομή του προτεινόμενου συλλογισμού:

Τα δηλητηριώδη μανιτάρια πρέπει να ξεριζώνονται.

Οι Εβραίοι είναι, όπως τα δηλητηριώδη μανιτάρια.

Άρα, οι Εβραίοι πρέπει να ξεριζωθούν/εξοντωθούν.

Όλα τα υπόλοιπα κεφάλαια και εικόνες του βιβλίου αποτελούν τη μεσαία προκείμενη του παραπάνω συλλογισμού. Στόχος είναι να αναδειχθεί η δηλητηριώδης φύση των Εβραίων και να οδηγηθούν οι Γερμανοί στο λογικό συμπέρασμα της Τελικής Λύσης (Endlösung), δηλαδή στον αφανισμό τους.

Σε γλωσσικό επίπεδο, η αναπαράσταση των Εβραίων στη συνείδηση των Γερμανών αναγνωστών επιτυγχάνεται με τη χρήση συγκεκριμένων γραμματικών και συντακτικών επιλογών. Παρατηρείται: α) χρήση λεκτικών προτάσεων. Για παράδειγμα: *Η μητέρα εξηγεί ότι υπάρχουν καλά και δηλητηριώδη μανιτάρια, Η μητέρα εξηγεί τα διάφορα είδη των δηλητηριωδών Εβραίων κ.ά.* Τέτοιες προτάσεις αναδεικνύουν τον καθοδηγητικό ρόλο

πομπών αυθεντίας (π.χ. της μητέρας) στη μύηση των νέων παιδιών στη ρατσιστική θεωρία μέσα από νοητικές διεργασίες (mental processes). β) Χρήση νοητικών, γνωστικών προτάσεων. Για παράδειγμα:

<i> - *Το καταλαβαίνεις αυτό;*

- *Ναι, μητέρα, απαντά ο Φραντς. **Κατανοώ ότι** κατά τη συναναστροφή με κακούς...*
- *Και **γνωρίζεις** ποιοι είναι αυτοί οι κακοί άνθρωποι, τα δηλητηριώδημανιτάρια του ανθρώπινου είδους;*
- *Φυσικά και **γνωρίζω** μητέρα. Είναι οι Εβραίοι.*

<ii> - ***Ξέρουν** όλοι οι μη Εβραίοι ότι οι Εβραίοι είναι ένα επικίνδυνο και δηλητηριώδεςμανιτάρι;*

<iii> - *Επομένως, **οφείλουμε** να τους **διαφωτίσουμε** και να τους **προειδοποιήσουμε** κατά των Εβραίων. Τα κορίτσια μας και τα αγόρια μας **πρέπει να μάθουν να αναγνωρίζουν** τον Εβραίο. **Πρέπει να μάθουν** ότι ο Εβραίος είναι το πιο επικίνδυνο δηλητηριώδεςμανιτάρι που υπάρχει.*

Η χρήση νοητικών, γνωστικών προτάσεων παρατηρείται στο πλαίσιο της διαπροσωπικής, διαλογικής επικοινωνίας μητέρας-παιδιού <i>. Ο ερωτηματικός χαρακτήρας τους (Καταλαβαίνεις; Γνωρίζεις; <i>) επιτείνει την αναγκαιότητα ακριβούς κατανόησης του ιδεολογικού μηνύματος από το παιδί-παραλήπτη. Επίσης, είναι χαρακτηριστικό ότι οι νοητικές γνωστικές προτάσεις αποκτούν δεοντική τροπικότητα <iii>, η οποία υπαγορεύει την υποχρέωση όλων των δρώντων (οι μη Εβραίοι, τα κορίτσια **μας** και τα αγόρια **μας**) να ενημερωθούν για τον εβραϊκό κίνδυνο.

γ) Χρήση συσχετιστικών προτάσεων. Για παράδειγμα: *Τα ανθρώπινα πλάσματα σε αυτόν τον κόσμο **είναι σαν ταμανιτάρια στο δάσος***. Παρατηρούνται ποικίλες προτάσεις που συσχετίζουν τους Εβραίους με τα δηλητηριώδημανιτάρια, τους Νέγρους, με εγκληματίες, με απατεώνες, με δολοφόνους.

δ) Χρήση κατηγορικών προτάσεων. Για παράδειγμα: *Για τον λαό μας αυτοί [οι Εβραίοι] **είναι το δηλητήριο**, Ο Εβραίος **είναι** η αιτία της μιζέριας και του άγχους, της αρρώστιας και του θανάτου, [Οι Εβραίοι **είναι**] Ο Διάβολος σε ανθρώπινη μορφή, Οι Εβραίοι **είναι** ένας λαός δολοφόνων, Οι Εβραίοι **είναι** οι χειρότεροι άνθρωποι στον κόσμο, **Οι Εβραίοι** από την αρχή **είναι** δολοφόνοι κ.ά. Τέτοιες προτάσεις προσδίδουν ρητά στους Εβραίους την ιδιότητα του κακού, δημιουργώντας σχεσιακές διεργασίες (relational processes). Ο συσχετισμός των Εβραίων με το κακό κλιμακώνεται μέσα από την ταύτισή τους με τον Διάβολο. Επίσης, σε όλες τις προτάσεις γίνεται εμφανές ότι η λέξη *Εβραίοι* επαναλαμβάνεται ως το δρων υποκείμενο υλικών προτάσεων ή ως το υποκείμενο-φορέας αρνητικών ιδιοτήτων μέσα σε συσχετιστικές και κατηγορικές προτάσεις.*

ε) Χρήση στασιακών επιθέτων (attitudinal epithets) (Halliday, 1994: 184). Αν ένας από τους άξονες γύρω από τους οποίους περιστρέφεται το *Δηλητηριώδες Μανιτάρι* είναι η επίμονη, αν όχι εμμονική, επανάληψη της διαφορετικής και απεχθούς φυσικής εμφάνισης των Εβραίων, αυτή επιτυγχάνεται σε μεγάλο βαθμό από τη χρήση επιθέτων που αναπαριστούν την ασχήμια των φυσικών χαρακτηριστικών τους: ***στραβή μύτη, φουσκωτά χείλη, άθλια μούσια, βρώμικα ρούχα, απειλητικές, γαμπές μύτες, στραβά πόδια, μεγάλα αυτιά*** κ.ά. Κι αν ο δεύτερος άξονας της προπαγάνδας είναι να παρουσιαστούν οι Εβραίοι, ως άτομα χωρίς ηθικές αξίες, αυτό επιτυγχάνεται μέσα από τη χρήση επιθέτων, όπως: ***κακοί άνθρωποι, δηλητηριώδεις, επικίνδυνοι, αιμοδιψείς, βρωμεροί, άθλιοι, απατεώνες, ψεύτες, δολεροί Εβραίοι*** κ.ά. Τα προαναφερθέντα επίθετα γεννούν, εκφράζουν και διαμορφώνουν μια στάση απέχθειας, καλλιεργώντας την αντίστοιχη διαπροσωπική σχέση.

Σταδιακά, οι γραμματικές και συντακτικές επιλογές οδηγούν στη διαμόρφωση δύο αντίπαλων εθνοτικών ομάδων. Κατά συνέπεια, παρατηρούμε: στ) Χρήση υλικών και λεκτικών

προτάσεων. Οι υλικές προτάσεις αναφέρονται σε γεγονότα ή δράσεις και διαφοροποιούνται ανάλογα με το υποκείμενό τους (Εβραίοι Vs Γερμανοί). Στην περίπτωση που το υποκείμενο είναι οι Εβραίοι, οι υλικές προτάσεις επιβεβαιώνουν τη φαυλότητα και βιαιότητα του χαρακτήρα τους. Για παράδειγμα: <i>Οι Εβραίοι **βασανίζουν** τα ζώα. <ii> Οι Εβραίοι **κρατούν κάτω** την αγελάδα, όταν **κόβουν** τον λαιμό της. <iii> Οι Εβραίοι **σκοτώνουν** αγόρια και κορίτσια, γυναίκες και άντρες.

Αντίθετα, στην περίπτωση που τα δρώντα υποκείμενα είναι οι νεαροί Γερμανοί παρατηρείται ένας συνδυασμός λεκτικών προτάσεων που δηλώνουν την προσωπική ρητή άρνηση της διαπροσωπικής επαφής με τους Εβραίους <iv, v> και υλικών προτάσεων που, αρχικά, δηλώνουν την απομάκρυνση των νέων από τους Εβραίους <vi, vii> και, στη συνέχεια, την επιτακτική ανάγκη (δεοντική τροπικότητα: *πρέπει*) που υπαγορεύεται για ενεργό εμπλοκή τους στην επίλυση του προβλήματος <viii>. Για παράδειγμα: <iv> **Δεν αγοράζω** τίποτα από εσένα, **λέει**, και **φεύγει μακριά**. <v> **Είναι Εβραίος**. **Καμιά** πραγματική Γερμανίδα **δεν πηγαίνει** σε Εβραίο γιατρό, **απάντησε**. <vi> **Είσαι Εβραίος**, **φωνάζει**, και **πιάνοντας** την αδερφή του **τρέχει** όσο πιο γρήγορα μπορεί. <vii> **Χωρίς ανάσα** **κατεβαίνει γρήγορα** τα σκαλιά. **Χωρίς ανάσα πετάγεται έξω** από το σπίτι του Εβραίου. <viii> **Τότε πρέπει** οι νέοι **να παλέψουν** μαζί μας, για να ξεφορτωθούμε τους Εβραίους.

ζ) Χρήση αρνητικών προτάσεων σε προστακτική έγκλιση. Παρατηρούνται στα επιμύθια των διηγήσεων αρνητικές προτάσεις, όπως: <i>**Μην αφήνεις** τον Εβραίο να μπει και **αγοράζε** μόνο από Γερμανούς. <ii> **Μην πάτε** ποτέ ξανά σε Εβραίους δικηγόρους. <iii> **Μην έχεις** καμία σχέση με Εβραίους. <iv> **Μην αφήνεις** κανένα κορίτσι να έχει σχέση με Εβραίους. Οι παραπάνω προτάσεις είναι διατυπωμένες στο β' ενικό ή β' πληθυντικό πρόσωπο της προστακτικής έγκλισης. Οι διαταγές δείχνουν να απευθύνονται στον κάθε Γερμανό ξεχωριστά ή στη συλλογική έσω-ομάδα. Κλιμακώνουν τη διαπροσωπική απομάκρυνση από τη φυλή των Εβραίων και ενισχύουν τον ρατσισμό. Η οποιαδήποτε μορφή επικοινωνίας με τους Εβραίους καθίσταται απαγορευτική για τους Γερμανούς.

η) Χρήση προσωπικών και κτητικών αντωνυμιών. Η διαμόρφωση συλλογικών υποκειμένων ενισχύεται και από τη χρήση του α' πληθυντικού προσώπου της προσωπικής αντωνυμίας «εμείς» <i><ii>. Η σύγκρουση ανάμεσα στα δύο συλλογικά ταυτοτικά «εμείς» γίνεται, πλέον, εμφανής, στο παράδειγμα <iii>. <i> **Εμείς** τους αποκαλούμε **φιγούρες του έξι**. <ii> **Τα φρούδια τους** είναι **συνήθως πυκνότερα και παχύτερα από τα δικά μας**. <iii> **Γιατί μιλάς πάντα για τη Ρωσία; - Εμείς είμαστε Γερμανοί εργάτες! Ναι, εμείς είμαστε Γερμανοί εργάτες. Θέλουμε να ακούσουμε κάτι για τη Γερμανία, όχι για τη Ρωσία. - Ο Εβραίος φωνάζει: Δεν μας ενδιαφέρει η Γερμανία. Το σημαντικό είναι τα πράγματα να πηγαίνουν καλά για εμάς.**

Αντίστοιχα, η γλωσσική απόδοση της κειμενικής μετα-λειτουργίας οργανώνεται με ποικίλους τρόπους. Το θέμα της εβραϊκής απειλής επανέρχεται απειλητικό μέσα από μοτίβα οργάνωσης, όπως, κυρίως, τον προπαγανδιστικό μηχανισμό της επανάληψης (Marlin, 2013: 162). Αναφέρουμε ενδεικτικά:

- τη συνεχή εναλλαγή του ονόματος *Εβραίος* και *Εβραίοι* από τον ενικό στον πληθυντικό και αντίστροφα. Με την επαναληπτική εναλλαγή των ονομάτων εξισώνεται η ατομική με τη συλλογική φυλετική ταυτότητα, σφυρηλατώντας την έννοια της εξω-ομάδας (Εβραίοι).
- Η επανάληψη του θέματος επιτείνεται από την επιφορά της λέξης *Εβραίος* στην ελλειπτική φράση-επιμύθιο: *Μια φορά Εβραίος, πάντα Εβραίος*, επισημαίνοντας το ανεξίτηλο σφράγισμα της εβραϊκής ταυτότητας, που γεννά την απόσταση μεταξύ των δύο λαών.

- Η ένταση του ιδεολογικού μηνύματος κορυφώνεται με ελλειπτικές προτάσεις που επικεντρώνονται στο θέμα. Για παράδειγμα: *Χωρίς λύση στο εβραϊκό ζήτημα, καμία σωτηρία για το ανθρώπινο γένος!*
- Η επανάληψη υλικών προτάσεων σε προστακτική έγκλιση καθοδηγεί τους Γερμανούς στην τελική λύση: τον αφανισμό των Εβραίων. Για παράδειγμα: **Ελευθερώστε** τους *εαυτούς σας από τους Εβραίους και σώστε ταυτόχρονα το λαό και την πατρίδα!*

5. Ευρήματα οπτικής ανάλυσης του κειμένου

Αντίστοιχες μετα-λειτουργίες επιτυγχάνονται με την οπτική σημειωτική του κειμένου. Δρώντα υποκείμενα, ο Εβραίος έμπορος που ξεγελά, ο Εβραίος γιατρός που ασελγεί, ο Εβραίος που διαφθείρει, ο Εβραίος δικηγόρος που εξαπατά. Στόχος, πάντα, ο γερμανικός λαός: κυρίως, νέα κορίτσια, ανύποπτες γυναίκες και αθώα παιδιά. Η αφηγηματική αναπαράσταση του εβραϊκού κινδύνου επιτυγχάνεται με: α) τη χρήση συμβόλων. Φυσικά, αριθμητικά, θρησκευτικά και κοσμικά σύμβολα συμβάλλουν: i) στην αρνητική ταυτοποίηση των Εβραίων και ii) την ανάδειξη της αντίθεσης των δύο φυλών.

Στο εξώφυλλο και στην πρώτη ομάδα εικόνων (1, 2 και 17), που παρουσιάζουν τη μύηση των παιδιών στη ρατσιστική θεωρία από πομπούς-αυθεντίες (π.χ. γονείς, δάσκαλοι, Στράιχερ), διακρίνουμε: i) το δηλητηριώδες μανιτάρι, που ταυτίζεται με τη μορφή των Εβραίων και το σύμβολο της εβραϊκής πεντάλφα (Εικόνα 1.), (ii) καρικατούρες του εβραϊκού σώματος στον μαυροπίνακα, (iii) τον αριθμό 6, μαγικό αριθμό του διαβόλου, που παραλληλίζεται με τη μύτη των Εβραίων (Εικόνα 2.).

Εντονότερη είναι η παρουσία θρησκευτικών συμβόλων στις Εικόνες 4., 5., και 13., οι οποίες αποδίδουν τη ρητορική της θρησκευτικής αντίθεσης. Εβραϊκά σύμβολα, όπως το αστέρι του Δαβίδ, η επτάφωτος λυχνία Μενορά, το ογκώδες Ταλμούδ (Εικόνα 4.), τοποθετημένα σε σκοτεινά και απειλητικά περιβάλλοντα, αντιπαρατίθενται και επιτείνουν την αντίθεση με χριστιανικά σύμβολα, όπως τον Σταυρό και τη Βίβλο, δηλωτικά της γερμανικής θρησκευτικής ταυτότητας και της επακόλουθης παρουσίας τους σε περιβάλλοντα φωτός, γαλήνης, ηρεμίας (Εικόνα 5., 13.).

Επίσης, κοσμικά σύμβολα, όπως η πεσμένη κορώνα, το ψηλό καπέλο, ο σάκος με τα χρήματα, το Χρηματιστήριο δηλώνουν την εβραϊκή απληστία και τη δίψα για χρήμα και εξουσία (Εικόνα 14.). Στον αντίποδα, οι Γερμανοί απεικονίζονται να κρατούν σύμβολα εργασίας, μάθησης και πολιτισμού (Εικόνα 6., 13.). Το δρεπάνι του εργάτη, το άροτρο, η αξίνα για τον Γερμανό (Εικόνα 6.) αντικαθίσταται από το ιδεολογικό, κομμουνιστικό δρεπάνι για τον Εβραίο (Εικόνα 15.). Η κανάτα νερού, με την οποία ξεδιψά ο Γερμανός στη δουλειά (Εικόνα 6.), μετατρέπεται σε πακέτο τσιγάρων και ποτήρια αλκοόλ για τους Εβραίους, δηλωτικά της ακόλαστης ζωής τους (Εικόνα 15.). Ως επακόλουθο, οι κοκκινόμαυρες ναζιστικές σημαίες και η ένδυση των νεαρών Γερμανών με στρατιωτικές στολές *feldgrau* και ναζιστικά περιβραχιόνια (Εικόνα 17.) αποτελούν τα αντίρροπα ιδεολογικά σύμβολα της επικρατούσας ναζιστικής ιδεολογίας και της αγωνιστικής στάσης των Γερμανών, που αποφασιίζουν να αντιμετωπίσουν τον εβραϊκό κίνδυνο.

β) Χρώματα και χρωματικές αντιθέσεις. Χρώματα και χρωματικές αντιθέσεις επιτείνουν την αφηγηματική αναπαράσταση των εικόνων κατά των Εβραίων και την αντίθεση των δύο φυλών. Διακρίνουμε έλλειψη χρωματικής ποικιλίας, ενώ γίνεται, στερεοτυπικά, χρήση ίδιων χρωμάτων για την απεικόνιση ίδιων προσώπων ή/και χώρων. Συχνά, η έλλειψη κορεσμού και φωτεινότητας των χρωμάτων μεταφέρουν μια δυσάρεστη συναισθηματική διάθεση, καθιστώντας τους μικρούς αναγνώστες 'αισθητήρες' του φαινομένου της εβραϊκής απειλής. Για παράδειγμα, οι ποικίλες αποχρώσεις του πράσινου (1), από σύμβολο της φύσης, της

γονιμότητας, της φρεσκάδας της ανάπτυξης (Alamalech, 1996), γίνονται πομποί κινδύνου λόγω της πρόσμειξης με το μαύρο χρώμα. Αναδεικνύουν τον κίνδυνο του μανιταριού-Εβραίου, εισάγοντας τους αναγνώστες σε ατμόσφαιρα φόβου, απειλής και έντασης, αντίστοιχης της Εικόνας 4., στην οποία ο νεαρός Εβραίος δέχεται θρησκευτική καθοδήγηση από τον ραβίνο.

Στο εξώφυλλο, το ζωηρό κόκκινο κάτω από την εβραϊκή μορφή δείχνει να «ενεργοποιεί» τους αναγνώστες (Kress & Leeuwen, 2002: 349) σχετικά με το επικίνδυνο μανιτάρι. Στην Εικόνα 14. το κοκκινωπό χρώμα του αίματος υπαινίσσεται τον δολοφονικό χαρακτήρα των Εβραίων. Η οπτική υπεροχή του σφαγίου, τοποθετημένου στο κάτω μέρος και η κυριαρχία του κόκκινου αίματος λειτουργούν ως μηχανισμοί πλαισίωσης στον βαθμό που προσδίδουν οπτική ομοιότητα σε όλους τους παρευρισκόμενους. Έτσι, επιτυγχάνεται η προπαγανδιστική τεχνική της μεταφοράς (transfer) (Yourman, 1939: 151), αφού η αγριότητα των Εβραίων στα ζώα μεταφέρεται υπόρρητα στους ανθρώπους. Επιπρόσθετα, στην Εικόνα 15., το κόκκινο χρώμα της κουρτίνας, αυτή τη φορά, συνδέει ιδεολογικά τους Εβραίους με τον κομμουνισμό, επιτείνοντας αρνητικά κειμενικά μηνύματα.

Επίσης, έντονες χρωματικές αντιθέσεις σηματοδοτούν την αντιπαράθεση των δύο φυλών. Οι Γερμανοί εμφανίζονται ντυμένοι με ανοιχτόχρωμα χρώματα (π.χ. λευκό πουκάμισο), που υποδηλώνουν την καθαρότητα της φυλής, ενώ οι Εβραίοι με σκουρόχρωμα ρούχα, κυρίως μαύρα, δηλωτικά του κακού, της πρόκλησης, της αμαρτίας (Van Leeuwen, 2011: 2), της κοινωνικής και φυλετικής βρωμιάς και ακαθαρσίας.

Χρωματικές αντιθέσεις ανάμεσα σε τμήματα εικόνων δημιουργούν νοερές διαχωριστικές γραμμές μεταξύ Εβραίων και Γερμανών (Εικόνες 2.,3.,9.). Σκοτεινές και φωτεινές ζώνες των εικόνων διαμορφώνουν τη διαπροσωπική μετα-λειτουργία των συμμετεχόντων και επιτείνουν την κειμενική μεταλειτουργία. Για παράδειγμα, στην Εικόνα 3., το σκοτεινό πρώτο πλάνο της εικόνας, όπου εμφανίζονται οι Εβραίοι, αντιπαραβάλλεται με το φωτεινό φόντο της εικόνας, όπου στέκουν τα Γερμανόπουλα, υποδηλώνοντας την αποξένωση των δύο φυλών. Οι Γερμανοί κρατούν την αναγκαία «δημόσια απόσταση» από αυτούς «που είναι και προορίζονται να παραμείνουν ξένοι» (Kress & Van Leeuwen, 1996: 124).

γ) Μέγεθος, θέση μορφών στις εικόνες. Χαρακτηριστικό είναι ότι, σε αρκετές εικόνες, το μέγεθος των Εβραίων δεσπόζει στο πλαίσιο σε σχέση με το μέγεθος των Γερμανών (Εικόνες 4., 5., 8., 11., 12., 14., 15.). Αυτή η οπτική σημειωτική υποδηλώνει τους κινδύνους που συνεπάγεται για τη γερμανική φυλή η κοινωνική συναναστροφή με τους Εβραίους. Επίσης, χαρακτηριστικό είναι ότι, συχνά, ενώ οι Γερμανοί τοποθετούνται στο αριστερό φόντο της εικόνας, οι δεσπόζουσες εβραϊκές φιγούρες τοποθετούνται σε πρώτο πλάνο, είτε στο κέντρο είτε στο δεξί μέρος της εικόνας, όπου, συνήθως, τοποθετούνται τα νέα, άγνωστα ή πολλές φορές απειλητικά δεδομένα για το μέλλον, επιτείνοντας την κειμενική μεταλειτουργία. Στην προκειμένη περίπτωση, η απειλή αφορά την τάση εβραϊκής επιβολής.

δ) Ανυσματικές σχέσεις. Η ανυσματική σχέση Εβραίων και Γερμανών φανερώνει:

i) αμετάβατες δράσεις (Εικόνα 3., 11.), που υποδηλώνουν χωρική συνύπαρξη, χωρίς ουσιαστική επικοινωνία μεταξύ τους, ii) μεταβατικές μονόδρομες δράσεις των Εβραίων με σαφή κατεύθυνση (Εικόνα 8.) τα ανήλικα Γερμανόπουλα, iii) μονόδρομες δράσεις των Εβραίων που εκδηλώνονται με βλεμματικά ανύσματα (Εικόνα 5., 9., 10.) προς Γερμανίδες, δημιουργώντας σεξουαλικά υπονοούμενα, iv) αμφίδρομες μεταβατικές δράσεις, οι οποίες εκδηλώνονται με σαφή κατευθυντικότητα εκ μέρους των Εβραίων, ενώ η αντίδραση των Γερμανών περιορίζεται σε βλεμματικά ανύσματα (Εικόνα 7., 15., 16.).

Γίνεται εμφανές ότι η διαπροσωπική επαφή των συμμετεχόντων είναι περιορισμένη αν όχι μηδαμινή. Κρίνεται ως εχθρική από τους Γερμανούς. Ακόμα και στην περίπτωση βλεμματικών ανυσμμάτων εκ μέρους των Γερμανών, διακρίνουμε αόριστα, μη εστιασμένα βλέμματα, δηλωτικά της συνειδητής οριοθέτησης της σχέσης. Επίσης, υπάρχει δυσκολία να διακρίνουμε το βλέμμα των Εβραίων, το οποίο, συνήθως, κρύβεται πίσω από γυαλιά, επιτείνοντας την αίσθηση του κινδύνου, της ανασφάλειας και του φόβου.

Το μόνο σημείο, όπου γίνεται έντονα εμφανής η διαπροσωπική μεταλειτουργία είναι η τελευταία εικόνα του βιβλίου (Εικόνα 17.). Στο κεντρικό πάνω τμήμα της εικόνας προβάλλει η μορφή του Ιούλιου Στράιχερ. Αφ' υψηλού, το βλέμμα του δείχνει να απεικονίζεται με ένα άνυσμα τόσο προς κάθε αναγνώστη/στρια όσο προς τους εικονιζόμενους νεαρούς Γερμανούς και να αλληλεπιδρά μαζί τους με στόχο τη χειραγώγησή τους προς την κατεύθυνση της τελικής λύσης, όπως προβάλλεται στην αφίσα που εμφανίζεται εγκιβωτισμένη μέσα στην εικόνα. Εδώ, σύμφωνα με τους Kress & van Leeuwen (1996), προβάλλεται η κατηγορία της εικόνας-απαίτησης. Το μήνυμα καθίσταται σαφές για τον αναγνώστη και επιδιώκεται η ενεργός εμπλοκή του στην τελική λύση.

ε) Οριζόντια γωνία-Βαθμός εμπλοκής θεατών. Παρατηρούμε ότι όλες οι απεικονίσεις των Εβραίων βρίσκονται σε οριζόντια μετωπική γωνία με το βλέμμα του αναγνώστη-θεατή, υποδηλώνοντας την οικειότητά του με το περιεχόμενο της εικόνας, το οποίο αποτελεί αναπόσπαστο κομμάτι της προσωπικής του ζωής και καθημερινότητας (Kress & van Leeuwen, 1996: 143). Αυτό το χαρακτηριστικό όσο και οι κοντινές απεικονίσεις των Εβραίων αντιστοιχούν σε υψηλό βαθμό εμπλοκής των αναγνωστών-θεατών, οι οποίοι καλούνται να πάρουν θέση σχετικά με το θέμα της εβραϊκής απειλής (διαπροσωπική μεταλειτουργία). Οι εικόνες δεν έχουν βάθος, η προοπτική είναι περιορισμένη. Οι εικόνες δείχνουν εστιασμένες στην απεικόνιση του βασικού θέματος, του εβραϊκού κινδύνου, διασφαλίζοντας την οπτική κειμενική μεταλειτουργία.

6. Συζήτηση - Συμπεράσματα

Ο Χίτλερ στο *Mein Kampf* παρατηρεί: «Μόνο η συνεχής επανάληψη μπορεί να επιτύχει την ενστάλαξη ιδεών στη μνήμη του πλήθους. Το σημαντικότερο είναι να ζωγραφίζεις την αντίθεση σε τόνους του μαύρου και άσπρου (όπως αναφέρεται στον Morris-Suzuki, 2005: 195). Θα ισχυριστούμε ότι το *Δηλητηριώδες Μανιτάρι* αποτελεί αντιπροσωπευτικό παράδειγμα εφαρμογής της παραπάνω ναζιστικής προπαγανδιστικής τεχνικής.

Ειδικότερα, σε επίπεδο γλωσσικής ανάλυσης του κειμένου, αναδείχθηκε κυρίαρχη η χρήση της επανάληψης πληροφοριών σχετικών με την ανήθικη υπόσταση και συμπεριφορά των Εβραίων. Οι γραμματικές και συντακτικές επιλογές του κειμένου συνέβαλαν, κυρίως, στην εμπέδωση της διαβολικής αναπαράστασής τους. Με άλλα λόγια, η κειμενική μεταλειτουργία του βιβλίου πέτυχε αυτό που έλεγε ο Γκαίμπελς: «Επανάλαβε ένα ψέμα χίλιες φορές και γίνεται αλήθεια» (Bie, 2016: 4). Σύμφωνα με την κοινωνική θεωρία, το ασταμάτητο σφυροκόπημα, η επίμονη μετάδοση τέτοιων πληροφοριών οδηγούν στη διαμόρφωση και εκδήλωση συγκεκριμένων αρνητικών και εχθρικών αναπαραστάσεων, στάσεων και συμπεριφορών (Georgas, 1990: 24) απέναντι σε έξω-ομάδες.

Σε επίπεδο οπτικής ανάλυσης διαφάνηκε κυρίαρχη η προβολή της οξείας αντιδιαστολής των δύο φυλετικών ομάδων, Γερμανών και Εβραίων, με απώτερο στόχο την πλήρη αποξένωσή τους, όπως αναδείχθηκε μέσα από την οπτική διαπροσωπική και κειμενική μεταλειτουργία. Οι εικόνες, σε συνδυασμό με τη γλωσσικά μηνύματα του κειμένου, ενέτειναν τις αρνητικές αναπαραστάσεις των Εβραίων και επέκτειναν τα κειμενικά γλωσσικά μηνύματα. Μέσα από την ανάλυσή τους, αναδύθηκε η διαμόρφωση αντίπαλων συλλογικών

υποκειμένων σε εμφανισιακό, ηθικό, κοινωνικό, πολιτισμικό, πολιτικό, ιδεολογικό και θρησκευτικό επίπεδο. Χρωματικές αντιθέσεις, ζώνες φωτός και σκιάς, αντιθέσεις μεγεθών και άλλες τεχνικές επιστρατεύτηκαν προς αυτήν την κατεύθυνση. Τα παιδιά και οι νέοι όφειλαν να ταυτιστούν με την έσω-ομάδα (Γερμανοί, μη Εβραίοι) και να αντιληφθούν μεγεθυμένες τις διαφορές με την εβραϊκή εξω-ομάδα (Kohl, 2011: 8). Αυτή η προπαγανδιστική στρατηγική της ταυτόχρονης ομαδικής ταυτοποίησης και διαφοροποίησης είναι καθοριστική, καθώς θεωρείται ότι παρέχει το αναγκαίο κίνητρο για την επίδειξη συμπεριφοράς γενοκτονίας (Stanton, 1998).

Τόσο η γραμματική, συντακτική και λεξιλογική απλότητα και λιτότητα της γλωσσικής απόδοσης των κειμενικών μηνυμάτων όσο και η απλότητα των εικόνων (απλές σχεδιαστικές γραμμές, εικόνες χωρίς βάθος, στατικές, εστιασμένες στο θέμα της εβραϊκής απειλής, χρωματικές επαναλήψεις) μαρτυρούν την επιδίωξη δημιουργίας κατηγοριοποιήσεων και υπεραπλουστεύσεων σύνθετων κοινωνικο-πολιτικών καταστάσεων, που οδηγούν στη δημιουργία στερεοτύπων (Tajfel, 1969) και γνωστικών προκαταλήψεων (Adorno et al., 1950) στη ναζιστική Γερμανία. Για τον Lippmann (1922), τέτοιου είδους κατηγοριοποιήσεις και απλουστεύσεις ευθύνονται για άλογες κρίσεις και αναπαραστάσεις που ενυπάρχουν στον ανθρώπινο νου, κυρίως, ως κατασκευάσματα της προπαγάνδας, διακρινόμενες την αντιπαράθεση ανάμεσα στις έσω- και έξω-ομάδες (Hogg & Vaughan, 2008) και οδηγώντας σε αποτρόπαιες ενέργειες, όπως αυτής του Ολοκαυτώματος.

Αδιαμφισβήτητα, η περίπτωση του *Δηλητηριώδους Μανιταριού* επιβεβαιώνει ότι η χρήση εικονογραφημένων βιβλίων, λόγω της πολυτροπικότητας, συμβάλλει στην αποτελεσματική και δυναμική μετάδοση ρητορικών εθνικιστικών μηνυμάτων (Bhabha, 1990: 4). Ταυτόχρονα, αναδεικνύει την ανάγκη καλλιέργειας των κριτικών δεξιοτήτων των μαθητών/τριών, τόσο σε επίπεδο γλωσσικού όσο και οπτικού γραμματισμού στη διδακτική πράξη (Ausburn & Ausburn, 1978). Ειδικότερα, κρίνεται αναγκαία η ενασχόληση με την ανάλυση και αποκωδικοποίηση των μηνυμάτων που βρίσκονται κρυμμένα σε εικόνες, αφού, μέσα από αυτές, οργανώνεται η γνώση και η κατανόηση του κόσμου καθώς και η ταξινόμηση των πληροφοριών για αυτόν (Σφυρόερα, 2007: 38) από τους/τις μαθητές/τριες, τους/τις αυριανούς/νές καταναλωτές/τριες, πολίτες και ψηφοφόρους. Η καλλιέργεια των κριτικών δεξιοτήτων των μαθητών/τριών στο πλαίσιο διδασκαλίας του πολυτροπικού γραμματισμού θα μπορούσε να συμβάλει προς αυτήν την κατεύθυνση και στη διαμόρφωση πολιτών που ανθίστανται στη ρητορική των ψευδών ειδήσεων (fake news) και, εν γένει, των ψευδών ή διαστρεβλωμένων μηνυμάτων, γλωσσικών και οπτικών, ανεξάρτητα από την πηγή που τα εκπέμπει.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Adorno, T.W., Frenkel-Brunswick, E., Levinson, D.J., & Sanford N. R. (1950). *The authoritarian personality*. New York: Harper.
- Alamalech, M. (1996). *Balkan folk colour language*. Sofia: Sofia “St Kliment Ohridski” University Press.
- Allen, G. (2003). *Roland Barthes*. London: Routledge.
- Ausburn, L., & Ausburn, F.B. (1978). Cognitive styles: Some information and implications for instructional design. *Educational Technology Research and Development*, 26(4), 337-354.
- Barthes, R. (1977). *Image, music, text*. London: Fontana Press.
- Bhabha, H.K. (Ed.). (1990). *Nation and narration*. London: Routledge.

- Bie, Y. (2016). The visual arts influence in Nazi Germany, SHS Web of Conferences, Vol. 25, ICITCE 2015: 3rd International Conference on Information Technology and Career Education.
- Cope, B., & Kalantzis, M. (Eds.). (2000). *Multiliteracies: Literacy learning and the design of social futures*. London: Routledge.
- Cunningham, S.R. (2002). *The idea of propaganda: A reconstruction*. Westport: Greenwood Publishing Group.
- Doughty, T., & Thompson, D. (2011). Introduction: Identity, place and space in children's and young adult literature. Στο T. Doughty and D. Thompson (Eds.), *Knowing their place? Identity and space in children's literature* (pp. 1-7). Newcastle: Cambridge Scholars Publishing.
- Ellul, J. (1973). *Propaganda: The formation of men's attitudes*. New York: Vintage books.
- Georgas, D. (1990). *Social Psychology*, Vol. A'. Athens: Hellenic Letters.
- Goebbels, J. (1941). *The Jews are Guilty! German Propaganda Archive*. (November 16). Ανακτήθηκε στις 3 Ιουνίου 2019, από: <http://www.calvin.edu/academic/cas/gpa/goeb1.htm>.
- Haenschen, K., & Tamul, D.J. (2019): What's in a font?: Ideological perceptions of typography, *Communication Studies*, 1-18. Doi: 10.1080/10510974.2019.1692884.
- Halliday, M.A.K. (1978). *Language as social semiotic: The social interpretation of language and meaning*. London: Edward Arnold.
- Halliday, M.A.K. (1985). *Introduction to functional grammar*. London: Arnold.
- Halliday, M.A.K. (2003). *On language and linguistics* (Vol. 3). Collected Works of MAK Halliday. New York: Continuum.
- Hogg, M.A., & Vaughan, G.M. (2008). *Social psychology*. Harlow: Pearson Prentice Hall.
- Jalongo, M.R. (2004). *Young children and picture books*. Washington: National Association for the Education of Young Children.
- Kohl, D. (2011). The presentation of "self" and "other" in Nazi propaganda. *Psychology & Society*, 4(1), pp. 7-26.
- Kress, G. (2010). *Multimodality: A social semiotic approach to contemporary communication*. London: Routledge.
- Kress, G., & van Leeuwen, T. (1996). *Reading images: The grammar of visual design*. London: Routledge.
- Kress, G., & van Leeuwen, T. (2002). Colour as a semiotic mode: Notes for a grammar of colour. *Visual Communication*, 1(3), 343-368.
- Lippmann, W. (1922). *Public opinion*. New York: Free Press Paperbacks.
- Marlin, R. (2013). *Propaganda and the ethics of persuasion*. Peterborough, ON: Broadview Press.
- Mills, M. (1999). Propaganda and Children during the Hitler Year. Ανακτήθηκε στις 26 Δεκεμβρίου 2021, από: <http://www.nizkor.org/web/people/m/mills-mary/mills-oo.html>.
- Morris-Suzuki, T. (2005). *The past within us: Media, memory, history*. London: Verso.
- Nativida de Pires Da Maria. (2011). Building identity and understanding diversity. Children's literature and traditional literature potential in the school curriculum. *Education Review*, 12, 251-262.
- Nodelman, P. (1999). Decoding the images: Illustration and picture books. Στο P. Hunt (Ed.), *Understanding children's literature* (pp. 69-80). London: Routledge.

- Pozzi, L. (2014). "Chinese children rise up!". Representations of children in the work of the cartoon propaganda during the second Sino-Japanese war, *Cross-Currents: East Asian History and Culture Review*, 13, *E-Journal*. Ανακτήθηκε στις 26 Δεκεμβρίου 2021, από: https://cross-currents.berkeley.edu/sites/default/files/e-journal/articles/pozzi_0.pdf.
- Stanton, G.H. (1998). *The eight stages of genocide*. *Genocide Watch*. Ανακτήθηκε στις 26 Δεκεμβρίου 2021, από: <http://www.genocidewatch.org/aboutgenocide/8stagesofgenocide.html>.
- Tajfel, H. (Ed.). (1978). *Differentiation between social groups: Studies in the social psychology of intergroup relations*. London: Academic Press.
- van Leeuwen, T. (2011). *The Language of colour. An introduction*. London: Routledge.
- Yourman, J. (1939). Propaganda techniques within Nazi Germany. *Educational Sociology*, 13(3), 148-163.
- Δελώνης, Α. (1986). *Ελληνική παιδική λογοτεχνία 1835 – 1985 από τις πρώτες ρίζες μέχρι σήμερα*. Αθήνα: Ηράκλειτος.
- Παπαδημητρίου, Έ. (2011). Η Διδασκαλία των κειμένων-Εικόνα και Λόγος: Εκπαιδευτικές εφαρμογές της γραμματικής του οπτικού σχεδιασμού για την κατανόηση πολυτροπικών κειμένων. *Νέα Παιδεία*, 138, 47-62.
- Στάμου, Φ., Τρανός, Τρ., & Χατζησαββίδης, Σ. (2004). Η "ανάγνωση" και η "παραγωγή" πολυτροπικότητας σε μαθησιακό περιβάλλον: διαπιστώσεις από μια διδακτική εφαρμογή. *Μελέτες για την ελληνική γλώσσα. Πρακτικά της 3^{ης} Συνάντησης του Τομέα Γλωσσολογίας του Α.Π.Θ. – Θεσσαλονίκη*, σσ. 666-672.
- Σφυρόερα, Μ. (2007). *Η επεξεργασία της εικόνας στη σχολική τάξη*. Αθήνα: ΥΠΕΠΘ, Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- Τσιλιμένη, Τ., & Παπανικολάου, Ρ. (2002). *Η Παιδική Λογοτεχνία στο Νηπιαγωγείο*. Αθήνα: Καστανιώτης.
- Χοντολίδου, Ε. (1999). *Γλωσσικός Υπολογιστής*, 1, 115-117.

Παράρτημα

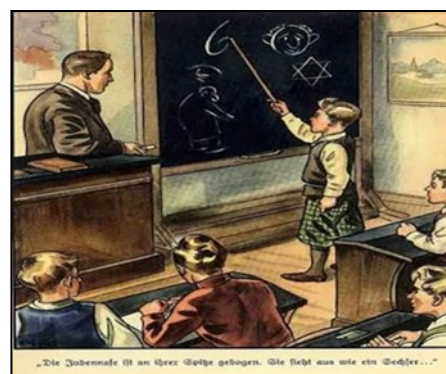
Οι εικόνες του Δηλητηριώδους Μανιταριού

Εικόνα 1.

Εξώφυλλο

Εικόνα 2.

Εικόνα 3.

Εικόνα 4.

Εικόνα 5.

Εικόνα 6.

Εικόνα 7.

Εικόνα 8.

Εικόνα 9.

Εικόνα 10.

Εικόνα 11.

Εικόνα 12.

Εικόνα 13.

Εικόνα 14.

Εικόνα 15.

Εικόνα 16.

Εικόνα 17.